

Kazimierz Kuśnierz*

Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytnej w Polsce południowo-wschodniej. Geneza, modele urbanistyczne, przykłady

Directions of modern urban development in south-eastern Poland. Origins, urban models, examples

Słowa kluczowe: urbanistyka nowożytna, Polska południowo-wschodnia, modele urbanistyczne

Key words: modern urban planning, south-eastern Poland, urban models

WSTĘP

W okresie dojrzałego Średniowiecza w Polsce, począwszy od pierwszych lat XIII wieku, zaczęły powstawać miasta nowe, tworząc podstawy fali urbanizacyjnej kraju. Były to ośrodki miejskie, handlowe, które powstawały oprócz miast istniejących wcześniej, z reguły opartych o zamek obronny.

Owa akcja urbanizacyjna nasiliła się za czasów panowania Kazimierza III Wielkiego (1333–1370), który założył około 80 nowych miast. Było to spowodowane dążeniem króla do stworzenia podstaw gospodarczych nowo powstałego państwa po okresie rozbicia dzielnicowego¹. Zakładanie miast wiązało się z tworzeniem nowych rynków wymiany towarowej, co z kolei sprzyjało ożywieniu w handlu, tworzeniu nowej sieci osadniczej, a więc aktywizacji terenów wcześniej słabo zasiedlonych.

Wymienione wyżej czynniki, a także szereg innych, tutaj pominiętych, legły u podstaw zakładania nowych ośrodków miejskich. Były one oparte na modelu rynkowym, w którym blok środkowy układu urbanistycznego zajmował rynek o powierzchni z reguły 0,6–0,8 ha otoczony pojedynczymi pasmami bloków zabudowy. Wielkość rynku była dostosowana do aktualnych potrzeb wymiany towarowej Polski XIII- i XIV-wiecznej.

Po upływie około 200 lat od stosowania powyższego modelu miasta sytuacja w urbanistyce polskiej uległa

INTRODUCTION

During the high Middle Ages in Poland, beginning from the first years of the 13th century, new towns started to be built, creating the foundations for an urbanisation wave in the country. They were urban trade centres which were created besides previously existing towns generally based on a defensive castle.

That urbanisation action intensified during the reign of king Kazimierz III Wielki (1333–1370), who founded around 80 new towns. It was a result of the king's desire to establish economic foundations for the newly-created state, after a period of feudal fragmentation¹. Town foundation was connected with creating new markets for barter trade, which in turn favoured a revival of trade, creating a new settlement network, thus activating the previously poorly settled areas.

The above mentioned factors, as well as several other ignored here, provided a basis for founding new urban centres. They were based on a market model, in which the central block of the urban layout was occupied by a market square generally covering 0.6–0.8 ha and surrounded by single strips of building blocks. The size of the market square was adjusted to the current needs of barter trade in Poland in the 13th and 14th century.

* Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Kuśnierz K. Directions of modern urban development in south-eastern Poland. Origins, urban models, examples. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;41:99-106

Otrzymano / Received: 2014-12-05 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-02-04

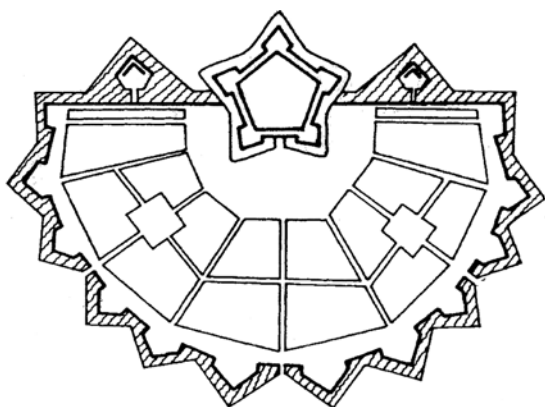
Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

zmianie. Średniowieczne ośrodki miejskie w XV i 1. połowie XVI wieku przeżywały, podobnie jak we Włoszech, kryzys. Polegał on m.in. na ich ciasnocie, przeludnieniu, przestarzałej i przeważnie drewnianej zabudowie. Ponadto miasta te posiadały rynki o małej powierzchni, niewystarczającej do nowych funkcji handlowych wobec narastającej koniunktury i ożywienia gospodarczego, które potęgowało się w okresie XV–XVI wieku. Dla kultury, rozwoju polskiej gospodarki i handlu okres ten był szczególnie istotny. Informacje na ten temat czerpiemy m.in. z relacji zagranicznych podróżników odwiedzających Polskę, która według nich była „najżyźniejszym krajem świata”².

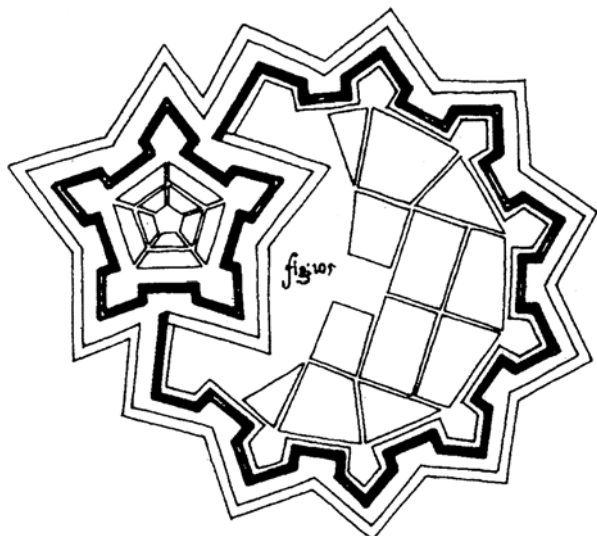
URBANISTYKA RENESANSU

Fundamentalny wpływ na narodziny urbanistyki renesansowej w Polsce miały prądy humanistyczne

Ryc. 1. Teoretyczny plan miasta sprzężonego z twierdzą J. Errarda De Bar-le-Duc, według P. Lavedana, [w:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ryc. 106, s. 188

Fig. 1. Theoretical plan of a town combined with a stronghold by J. Errard De Bar-le-Duc, according to P. Lavedan, [in:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Publ. PK, Kraków 2001, fig. 106, p. 188

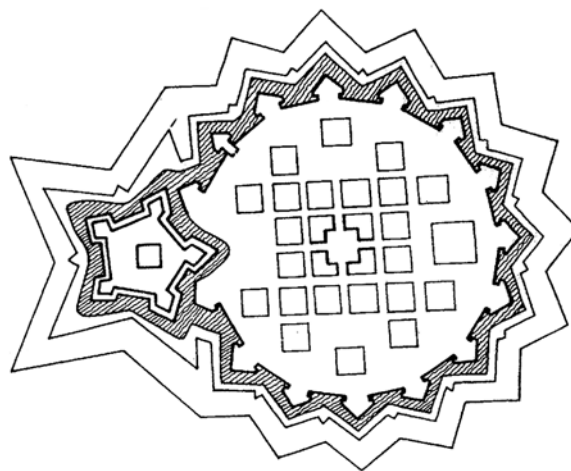
Ryc. 3. Teoretyczny plan miasta sprzężonego z twierdzą J. Perreta, według E.A. Gutkinda, [w:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ryc. 108, s. 189

Fig. 3. Theoretical plan of a town combined with a stronghold by J. Perret, according to E.A. Gutkind, [in:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, fig. 108, p. 189

The situation in Polish urban planning changed after about 200 years since the application of the above town model. Medieval urban centres in the 15th and the 1st half of the 16th century suffered a crisis – like those in Italy. The problem was that they were e.g. cramped, overpopulated, and full of outdated and mostly wooden buildings. Moreover, market squares in those towns had very small areas insufficient for new trade functions resulting from the economic boom that intensified during the 15th–16th century. For the culture, the development of Polish economy and trade it was a special period. Information on the subject we can find in e.g. accounts of foreign travellers who visited Poland which, in their opinion, was “the most fertile land in the world”².

RENAISSANCE URBAN PLANNING

Humanistic trends and the Renaissance theory of urban design created in Italy had a fundamental impact on the birth of Renaissance urban planning in Poland. Those trends made their way to Poland in the form of printed urban design treatises³, which were transferred to Poland by e.g. Italian artists – architects who, commissioned by wealthy nobility, erected manors, palaces, as well as new towns⁴. The fact that sons of the wealthy nobility studied in Italian universities and there acquired modern knowledge about culture, technology and architecture cannot be ignored, either.

Ryc. 2. Teoretyczny plan miasta sprzężonego z twierdzą J. Perreta, według E.A. Gutkinda, [w:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ryc. 107, s. 189

Fig. 2. Theoretical plan of a town combined with a stronghold by J. Perret, according to E.A. Gutkind, [in:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Publ. PK, Kraków 2001, fig. 107, p. 189

RENAISSANCE URBAN PLANNING IN POLAND

In Poland, modern trends in European urban design encountered specific political, social and economic relations, hence models of new towns originating in theoretic works (urban design treatises) were their mutations applied in practice, and not faithful copies.

i teoria urbanistyki odrodzenia powstałe we Włoszech. Owe prądy przedostawały się do Polski w postaci drukowanych traktatów urbanistycznych³; przynosili je do Polski m.in. włoscy artyści – architekci, którzy tutaj na zlecenie zamożnej szlachty wznosili dwory, pałace, a także nowe miasta⁴. Nie bez znaczenia był też fakt, że synowie owej zamożnej szlachty uczyli się w ośrodkach akademickich we Włoszech i tam zdobywali nowoczesną wiedzę o kulturze, technice i architekturze.

URBANISTYKA RENESANSU W POLSCE

Nowożytny prądy w urbanistyce europejskiej natrafiły w Polsce na specyficzny grunt stosunków politycznych, społecznych oraz gospodarczych, stąd modele nowych miast wywodzące się z prac teoretycznych (traktatów urbanistycznych) były ich mutacjami zastosowanymi w praktyce, a nie wiernymi kopiami.

Do przytoczonych stosunków, charakterystycznych dla XVI-wiecznej Polski należy zaliczyć także: wyodrębnienie i umocnienie się klasy zamożnych właścicieli ziemskich (zwanych szlachtą lub magnaterią), którzy skupiali w swym ręku olbrzymie dobra ziemskie⁵; fakt, iż podstawową warstwą społeczną byli chłopci, pozostający w ustroju feudalnym, a więc byli przypisani do ziemi; trwała od XIV wieku, czyli od czasów panowania Kazimierza III Wielkiego, ekspansję terytorialną Polski na wschód, gdzie były ziemie niezwykle żyzne, mało zagospodarowane, wymagające organizacji i urbanizacji.

W stosunkach gospodarczych należy odnotować znaczny wzrost zamożności szlachty, która bogaciła się na eksporcie zboża oraz różnych towarów pochodzących z jej majątków ziemskich. W okresie załamania się koniunktury na eksport żywności, co przypada mniej więcej na połowę wieku XVI, szlachta zaczęła poszukiwać alternatywnych źródeł dochodów. Takim źródłem było zakładanie miast prywatnych. Powstanie miasta prywatnego to dobry sposób na zagospodarowanie ziemi, która zaczynała przynosić lepsze dochody; to założenie własnego – prywatnego rynku zbytu towarów oraz czerpanie dodatkowych dochodów w postaci opłat za handlowanie przez obcych kupców; to kolejne zyski za dzierżawienie gruntów miejskich przez osadników, z podatków różnego rodzaju itd.

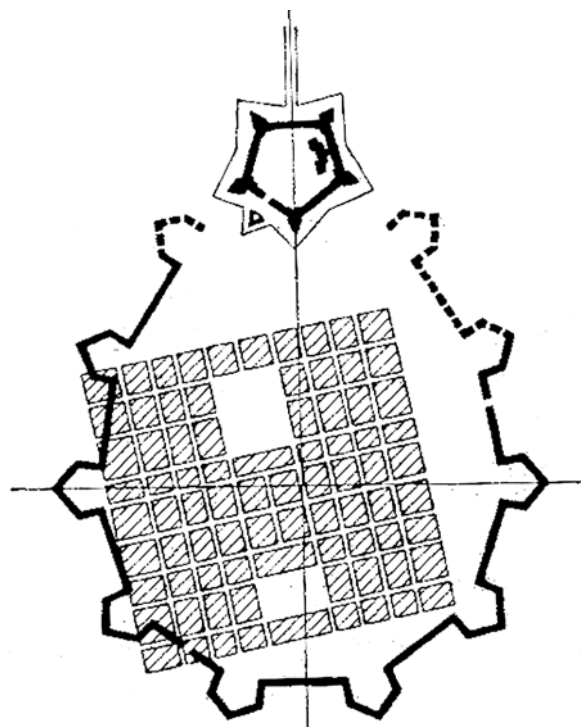
Wymienione wyżej przyczyny, jak i jeszcze inne, spowodowały, że od połowy XVI wieku szlachta przejęła inicjatywę w urbanizacji kraju i spowodowała powstanie kilkuset nowych miast, lokowanych przeważnie we wschodniej części kraju, na Ukrainie, Litwie oraz Białorusi. Również w obszarze Polski Piastowskiej, gdzie procesy urbanizacyjne z okresu średniowiecza były już zaawansowane.

KIERUNKI ROZWOJU URBANISTYKI RENESANSU W POLSCE

Urbanistyka renesansowa w Polsce rozwijała się w dwóch zasadniczych kierunkach. W przedmiotowym okresie zaczęły powstawać nowe ośrodki miejskie, oparte

Among the quoted relations, characteristic for the 16th-century Poland, there were also: emerging and strengthening of the class of wealthy land owners (known as nobles or magnates), who held in their hands enormous estates⁵; the fact that the basic social class which were peasants remained in the feudal system, and therefore were bound to the land; territorial expansion of Poland to the east where the lands were extremely fertile, hardly developed, and required organisation and urbanisation, which lasted since the 14th century, i.e. the reign of Kazimierz III Wielki.

In economic relations, a significant increase in the wealth of the nobility has to be noted, who grew rich by exporting corn and various produce from their landed estates. During a downturn in food export, which took place around mid-16th century, the nobility started to

Ryc. 4. Brody. Schemat „idealnego” planu miasta według W. Kalinowskiego, [w:] W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do poł. XIX w.*, Wyd. UMK, Toruń 1965, ryc. 49, s. 29

Fig. 4. Brody. Diagram of an "ideal" town plan according to W. Kalinowski, [in:] W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do poł. XIX w.*, Publ. UMK, Toruń 1965, fig. 49, p. 29

look for alternative sources of income. Founding private towns was such a source. Establishing a private town was a good way for developing the land which brought much better profits; it was founding one's own – private market for selling commodities and earning additional profit from changes for trading paid by foreign merchants; it also meant further profits from rents paid by settlers for leasing town grounds, from various taxes etc.

The above mentioned and other causes were the reasons why, since the mid-16th century, the nobility took over the initiative in the country urbanisation and founded several hundred new towns located mostly in the east part of the country, in Ukraine, Lithuania and

na nowożytnym modelu urbanistycznym, nawiązującym do niektórych włoskich traktatów teoretycznych. Oprócz zakładania miast nowych następowały liczne przebudowy oraz rozbudowy miast średniowiecznych, wokół których sypano umocnienia ziemne w systemie bastionowym lub bastionowym, poszerzano ulice, wznoszono obszerne renesansowe kamienice, rozmiarowano nowe dzielnice oraz place.

Układy urbanistyczne miast nowych oparte były na modelu ortogonalnym. Z uwagi na swoje funkcje dzieliły się one na układy miejsko-rezydencjonalne oraz ośrodki gospodarcze. Te pierwsze prezentowały model „miasta sprzężonego z twierdzą” dobrze znany z włoskich traktatów, m.in. Pietra Catanea⁶, z tym że owa twierdza we Włoszech spełniała funkcje cytadeli dla wojska, zaś w Polsce wewnątrz niej wznoszono pałac właścicieli (*palazzo in fortezza*).

Do najbardziej znanych przykładów miast sprzężonych z twierdzą-rezydencją w ówczesnej Polsce południowo-wschodniej należy zaliczyć m.in.:

- **BRODY**, fundacji rodziny Żółkiewskich, a następnie, od ok. 1630 roku Koniępcolskich;
- **BRZEŻANY**, założone przez rodzinę Sieniawskich;
- **ŻÓŁKIEW**, założoną przez ród Żółkiewskich ok. 1594 roku;
- **KRASICZYN**, fundacji rodziny Krasickich, założony ok. 1620 roku;
- **SIENIAWĘ**, założoną przez ród Sieniawskich w 2. połowie XVII wieku;
- **ZAMOŚĆ**, założony przez Jana Zamoyskiego w 1580 roku;
- **STANISŁAWÓW**, fundacji Potockich, założony na pocz. 1. połowy XVII w.;
- **WIELKIE OCZY** w Ziemi Lubaczowskiej, fundacji rodu Modrzewskich.

Ośrodki gospodarcze stanowiły liczną grupę miast prywatnych, realizujących komercyjne cele ich właścicieli, którzy byli zainteresowani zyskami płynącymi z ich funkcjonowania, a nie inwestowaniem w ich jakość architektoniczno-urbanistyczną. Uwaga ta nie dotyczy ratuszy miejskich, które miały symbolicznie górować nad drobną zabudową przeważnie drewnianych parterowych domów tworzących pierzeje rynkowe.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane przykłady miast renesansowych w Polsce mają szereg cech wspólnych, wyróżniających je jako nowożytne konstrukcje urbanistyczne. Są to:

- dobór miejsca lokalizacji w terenie płaskim (m.in. dla lepszej dostępności i możliwości fortyfikowania ziemnymi wałami oraz bastionami);
- wprowadzenie dużych rynków, usytuowanych centralnie w planie miasta, posiadających 12 ulic wlotowych, po 3 w każdej pierzei;
- rynki posiadały „układ krzyżowy” ulic głównych, przecinających się w środku rynku, w miejscu centralnie położonego ratusza;

Belarus, as well as in the lands of Piast Poland where urbanisation processes from the medieval period had already been advanced.

DIRECTIONS OF RENAISSANCE URBAN PLANNING DEVELOPMENT IN POLAND

The Renaissance urban planning in Poland developed in two basic directions. In the period of our interest new urban centres were established, based on a modern urban model alluding to some Italian theoretic treatises. Besides building new towns, there were numerous cases of altering and expanding medieval towns around which ramparts were made in the fortified tower or bastion system, streets were widened, new spacious Renaissance tenement houses were erected, new districts or squares were measured out.

Urban layouts of new towns were based on the orthogonal model. Because of their functions they were divided into town-residential layouts and economic centres. The former represented the model of a “town combined with a stronghold” well known from Italian treatises by e.g. Pietro Cataneo⁶, although the stronghold in Italy served as a citadel for military troops, while in Poland the owners palace was erected inside it (*palazzo in fortezza*).

Among the best known examples of towns combined with a stronghold-residence in south-eastern Poland of the times were:

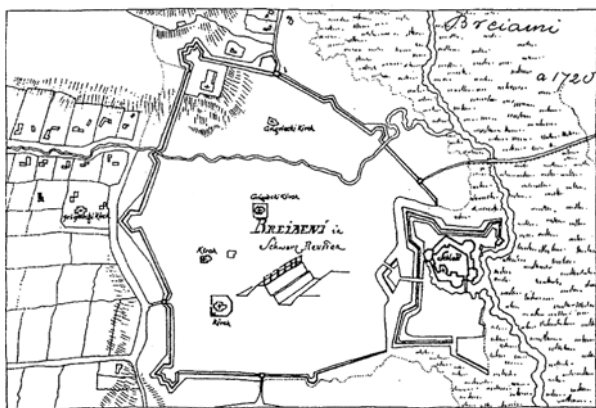
- **BRODY**, founded by the Żółkiewski family, and then since around 1630 of the Koniępcolski family;
- **BRZEŻANY** founded by the Sieniawski family;
- **ŻÓŁKIEW** founded by the Żółkiewski family around 1594;
- **KRASICZYN**, founded by the Krasicki family, around the year 1620;
- **SIENIAWA**, founded by the Sieniawski family in the 2nd half of the 17th century;
- **ZAMOŚĆ**, founded by Jan Zamoyski in 1580;
- **STANISŁAWÓW**, founded by the Potocki family, at the beginning of the 1st half of the 17th c.;
- **WIELKIE OCZY** in the Lubaczow region, founded by the Modrzewski family.

Economic centres were numerous among private towns, realising commercial purposes of their owners who were interested in profits brought by the town's functioning rather than investing in their architectonic-urban design quality. The last comment does not apply to town halls which were to symbolically tower over smaller buildings, mostly wooden ground-floor houses constituting market frontages.

SUMMARY

The presented examples of Renaissance towns in Poland share several features which distinguish them as modern urban constructions. Those are:

- choice of the foundation site in the flat terrain (e.g. for better accessibility and possibility of fortifying it with earthen ramparts and bastions);

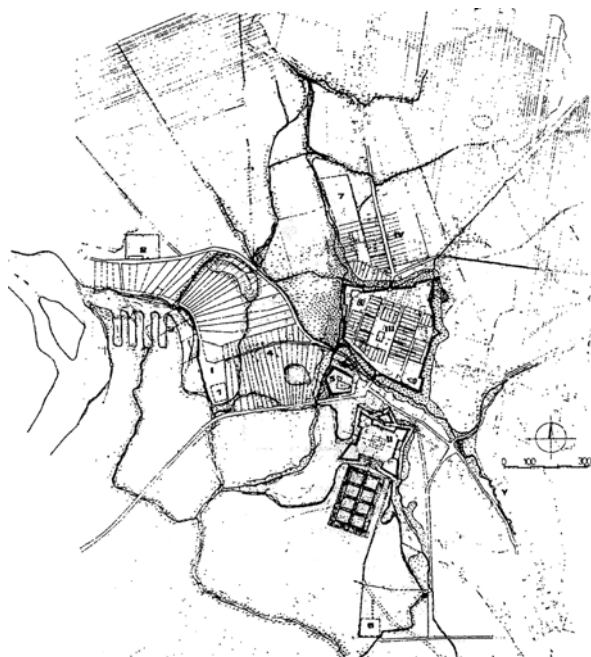
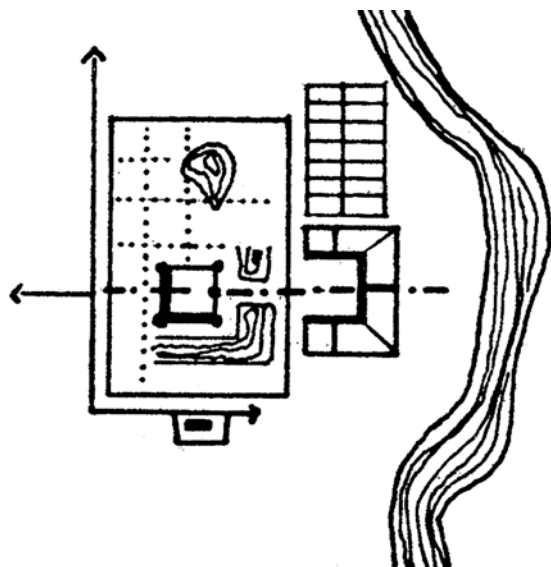
Ryc. 5. Plan fortyfikacji miejskich i zamkowych w Brzeżanach ok. 1720 roku, [w:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ryc. 15, s. 67

Fig. 5. Plan of the town and castle fortifications in Brzeżany around 1720, [in:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Publ. PK, Kraków 2001, fig. 15, s. 67

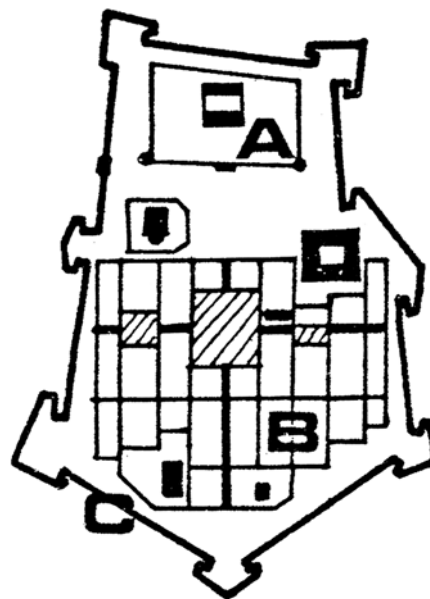
Ryc. 6. Schemat układu urbanistycznego Żółkwi, [w:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ryc. 86 A, s. 159

Fig. 6. Diagram of the urban layout of Żółkiew, [in:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Publ. PK, Kraków 1988, fig. 86 A, p. 159

Ryc. 8. Plan Sieniawy – rekonstrukcja pod koniec XVII wieku wg. K. Kuśnierza, [w:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ryc. 64, s. 138

Fig. 8. Plan of Sieniawa – reconstruction at the end of the 17th century acc. to K. Kuśnierz, [in:] K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Publ. PK, Kraków 2001, fig. 64, p. 138

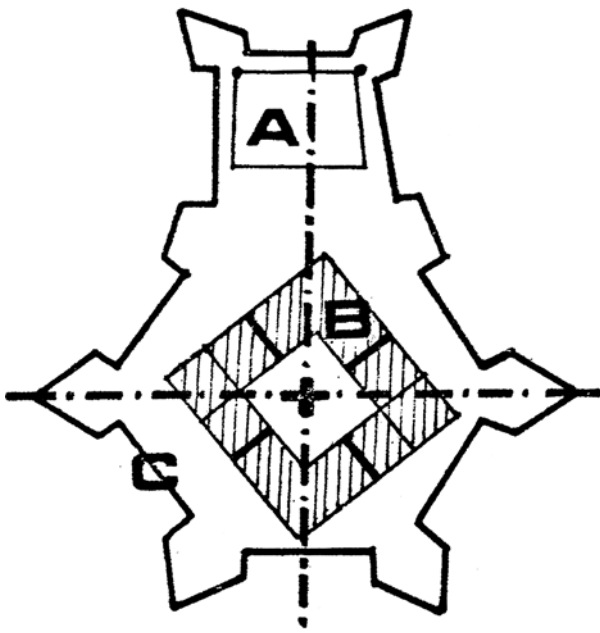

Ryc. 9. Schemat układu urbanistycznego Zamościa, [w:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ryc. 87 A, s. 160, LEGENDA: A – zamek, B – miasto, C – linia obronna

Fig. 9. Diagram of the urban layout of Zamość, [in:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Publ. PK, Kraków 1988, fig. 87 A, p. 160, LEGEND: A – castle, B – town, C – defensive line

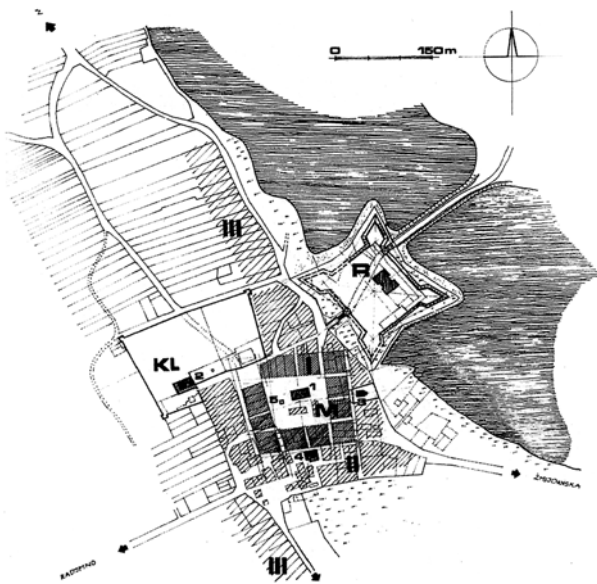
◀ Ryc. 7. Schemat układu urbanistycznego Żółkwi, [w:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ryc. 86 B, s. 159

Fig. 7. Diagram of the urban layout of Żółkiew, [in:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Publ. PK, Kraków 1988, fig. 86 B, p. 159

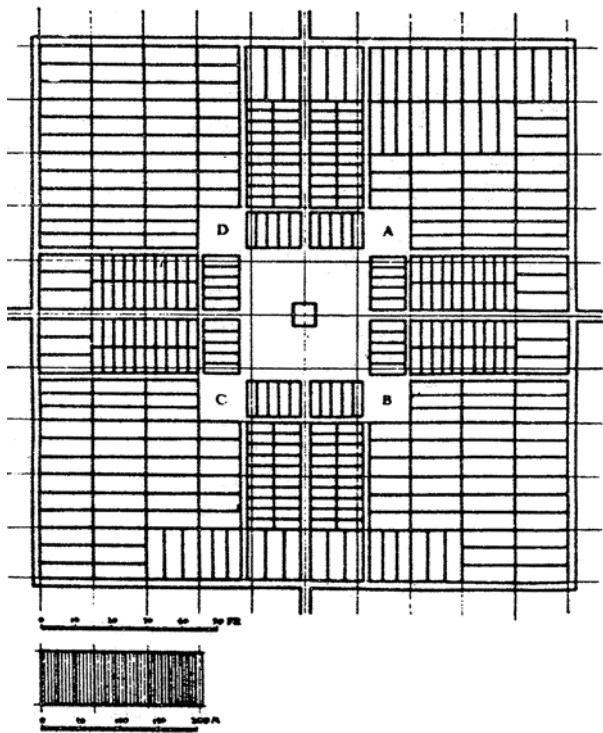
Ryc. 10. Schemat układu urbanistycznego Stanisławowa, [w:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ryc. 87 B, s. 160, (LEGENDA: A – zamek, B – miasto, C – linia obronna)

Fig. 10. Diagram of the urban layout of Stanisławów, [in:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Publ. PK, Kraków 1988, fig. 87 B, p. 160, (LEGEND: A – castle, B – town, C – defensive line)

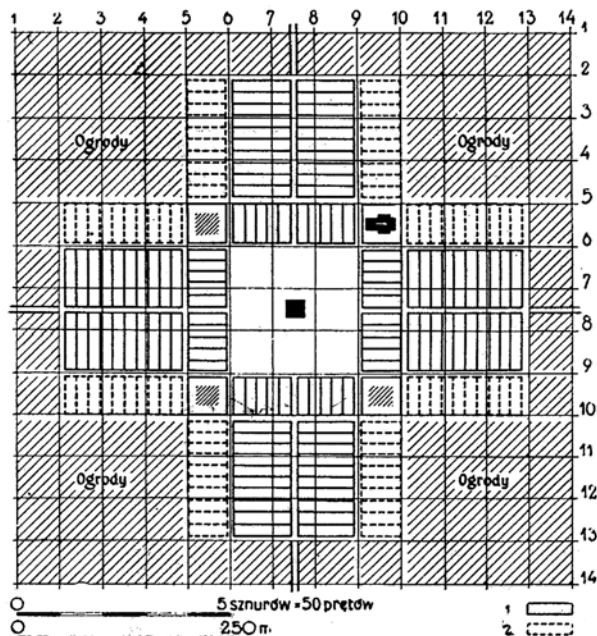
Ryc. 11. Wielkie Oczy, rekonstrukcja założenia w XVII wieku wg M. Książka i K. Kuśnierza, [w:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ryc. 65, s. 133, (LEGENDA: R – dwór obronny, M – miasto, KL – klasztor)

Fig. 11. Wielkie Oczy, reconstruction of the layout in the 17th century acc. to M. Książek and K. Kuśnierz, [in:] M. Książek, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Publ. PK, Kraków 1988, fig. 65, p. 133, (LEGEND: R – fortified manor, M – town, KL – monastery)

Ryc. 12. Głogów Małopolski. Teoretyczna rekonstrukcja układu urbanistycznego według T. Zarębskiej i W. Trzebińskiego, [w:] K. Kuśnierz, *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku*, Wyd. PK, Kraków 1989, ryc. 48, s. 103

Fig. 12. Głogów Małopolski. Theoretical reconstruction of the urban layout according to T. Zarębska and W. Trzebiński, [in:] K. Kuśnierz, *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku*, Publ. PK, Kraków 1989, fig. 48, p. 103

Ryc. 13. Głogów Małopolski. Teoretyczna rekonstrukcja układu urbanistycznego według W. Kalinowskiego, [w:] W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do poł. XIX w.*, Wyd. UMK, Toruń 1965, ryc. 42, s. 24

Fig. 13. Głogów Małopolski. Theoretical reconstruction of the urban layout according to W. Kalinowski, [in:] W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do poł. XIX w.*, Publ. UMK, Toruń 1965, fig. 42, p. 24

- ulice w narożnikach rynków są szerzej otwarte niż w średniowieczu dla ułatwienia komunikacji, szczególnie w dni targowe;
- w układach urbanistycznych zaznacza się dominacja czynnika kompozycyjnego, dążenie do symetrii i osiowości, w architekturze dążenie do jej ujednoczenia;
- panorama miasta renesansowego zmienia swój charakter na horyzontalny w porównaniu z charakterem wertykalnym miast średniowiecznych.

Renesansowe wzorce w polskiej urbanistyce historycznej trwały zasadniczo od połowy XVI wieku do końca wieku XVII. Później, zasadniczo od początku wieku XVIII, nowe miasta, a także przebudowy miast istniejących podporządkowane były wzorcom „francuskiej szkoły baroku”.

Wzorce urbanistyki renesansowej w Polsce stosowane były zasadniczo do końca XVII wieku. Nowe zasady kompozycyjne i ideowe w urbanistyce polskiej zaczęły pojawiać się w wieku XVIII, od czasów panowania dynastii saskiej, kiedy nowe prądy urbanistyki zwane „francuską szkołą baroku” zaczęły przenikać do kraju. Wiązało się to nie tylko z powstaniem w ostatniej ćwierci XVII wieku wielkiego i wzorcowego założenia przestrzennego w Wersalu, ale też z przenikaniem do Polski filozofii i kultury dworskiej rodem z Francji.

Niezależnie jednak trwałość zasad formowania przestrzeni miejskiej wykrystalizowanej od 2. połowy XVI wieku była na tyle silna, że jeszcze w wieku XVIII przy zakładaniu miast stosowano renesansowy model ośrodka gospodarczego (m.in. Frampol na Lubelszczyźnie – 1736 r.), względnie przy rozmierzaniu nowych dzielnic w ośrodkach starszego pochodzenia (m.in. Żelechów w Polsce środkowej – ok. 1795 r.).

- introducing large market squares, situated centrally on the town plan, with 12 streets leading in, 3 in each frontage;
- markets possessed a “cross layout” of main streets crossing in the middle of the market square, on the site of centrally located town hall;
- streets in market corners are more widely open than in the medieval period to facilitate traffic, particularly on market days;
- dominance of the composition factor, desire for symmetry and axiality are visible in urban layout, while a desire to uniformity can be seen in architecture;
- panorama of a Renaissance town changed its character into horizontal in comparison with the vertical character of medieval towns.

Renaissance models in Polish historic urban design basically lasted since the mid-16th century till the end of the 17th century. Later, since the beginning of the 18th century, new towns as well as alterations of existing towns followed the models of the “French Baroque School”.

Models of Renaissance urban planning in Poland were used until the end of the 17th century. New ideas and composition principles in Polish urban planning began to emerge in the 18th century, since the reign of the Saxon dynasty when new urban trends, known as the “French Baroque School”, started to spread to our country. It was connected not only with the creation of a grand and model spatial complex at Versailles in the last quarter of the 17th century, but also with court philosophy and culture originating in France spreading to Poland.

Nevertheless, the principles of forming urban space crystallised since the 2nd half of the 16th century were so strong that the Renaissance model of an economic centre was still applied while founding a town in the 18th century (e.g. Frampol in the Lublin region – 1736), or while measuring out new districts in centres of earlier origin (e.g. Żelechów in Central Poland – app. 1795).

Artykuł powstał w ramach projektu „Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów”, finansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego i budżetu państwa w ramach Poddziałania 4.1.1.

Założenia niniejszego artykułu zostały zaprezentowane podczas Konferencji konserwatorskiej „Drogi i rozdroża ochrony zabytków w Polsce południowo-wschodniej po 1945 roku”, która odbyła się w Krakowie w dniach 26–27 września 2014 r.

Article was created within the project “Polytechnics of the 21st century – Development program of the Cracow University of Technology – the highest quality of education for future Polish engineers”, financed from the resources of the European Social Fund and the state budget within Sub-measure 4.1.1.

Premises of this article were presented during the conservation Conference entitled “Roads and crossroads of monument protection in south-eastern Poland after 1945”, which was held in Krakow on 26–27 September 2014.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i I połowie XVII w. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 1963; VIII(3–4):167–225.
- [2] Kalinowski W. *Zarys historii budowy miast w Polsce do poł. XIX w.* Wyd. UMK, Toruń, 1965.
- [3] Książek M. Zagadnienie genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych w XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce. Wyd. PK, Kraków, 1988.
- [4] Kuśnierz K. Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. *Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku.* KAW, Rzeszów, 1984.
- [5] Kuśnierz K. Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku. Wyd. PK, Kraków, 1989.
- [6] Kuśnierz K. Tarnobrzeg. *Historia rozwoju przestrzennego.* Wyd. Naukowe ZHA, U i SzP WA PK, wyd. I Kraków, 1998; wyd. II Kraków, 1999.
- [7] Kuśnierz K. Sieniawa. *Historia rozwoju przestrzennego,* Wyd. PK, Kraków, 2001.
- [8] Kuśnierz-Krupa D. *Skawina w średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne.* Wyd. PK, Kraków, 2012.
- [9] Zarębska T. *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku.* Warszawa, 1971.
- [10] Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego,* Warszawa 1975.

¹ D. Kuśnierz-Krupa, *Skawina w średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne,* Wyd. PK, Kraków 2012, passim.

² M. Komarzyński, *Bogactwo ziem polskich w relacjach Francuzów,* Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, nr 70, Kraków 1975, passim.

³ Niektóre z tych traktatów przetrwały do dzisiaj i znajdują się m.in. w Bibliotece Jagiellońskiej (za: T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku,* Warszawa 1971; teźże, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego,* Warszawa 1975.

⁴ W licznej grupie tych artystów należy wymienić m.in. takie nazwiska jak Franciszek zwany Florentczykiem, Bartolomeo Berecci, Santi Gucci, Maciej Trapola, Galeacco Appiani, Bernardo Morando, Tylman z Gameren.

⁵ Dobra ziemskie skupiali drogą nadań od króla (za zasługi dla kraju, za pożyczki finansowe itp.), drogą małżeństw, piastowania urzędów (uposażonych w ziemię), dzierżaw „królewskich” itp.

⁶ T. Zarębska, *Teoria...*, s.v.; teźże, *Zamość – miasto idealne i jego realizacja,* [w:] *Zamość – miasto idealne,* J. Kowalczyk (red.), Lublin 1980.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy kierunków rozwoju urbanistyki renesansowej w Polsce, która narodziła się pod wpływem prądów humanistycznych i teorii urbanistyki odrodzenia powstałych we Włoszech. W pracy zostały zaprezentowane takie miasta jak Brody, Brzeżany, Żółkiew, Krasiczyn, Sieniawa, Zamość, Stanisławów, Wielkie Oczy, Głogów Małopolski. Na wybranych przykładach wyżej wymienionych miast udowodniono, że mają szereg cech wspólnych, które wyróżniają je jako nowożytne konstrukcje urbanistyczne. Są to m.in. dobór miejsca lokalizacji w terenie płaskim, wprowadzenie dużych rynków usytuowanych centralnie w planie miasta, dominacja czynnika kompozycyjnego, dążenie do symetrii i osiowości, dążenie do ujednolicenia architektury.

Abstract

This article discusses the directions of Renaissance urban development in Poland, which originated under the influence of humanistic trends and Renaissance urban planning theories born in Italy. The work presents such towns as Brody, Brzeżany, Żółkiew, Krasiczyn, Sieniawa, Zamość, Stanisławów, Wielkie Oczy and Głogów Małopolski. On selected examples of the above mentioned towns it has been proven that they possess several features in common which distinguish them as modern urban constructions. They are e.g. the choice of a foundation site in the flat terrain, introduction of a large market square situated centrally on the town plan, dominance of the composition factor, aspiring to symmetry and axiality, and to uniform architecture.